

עטרה ליושנה – האומנם?

רעיה הרן

במאמרי 'שבחי הרב: לשאלת אמינותן של איגרות החסידים מארץ-ישראל'¹ טענתי ש'איגרות הרבנים מארץ הקודש דינן כדין כל טקסט' וש'אי אפשר להציע שום תיאוריה היסטורית המבוססת על איגרות החסידים קודם שתיברקנה האיגרות עצמן מבחינה טקסטואלית'.² ועוד ציינתי שעד כה לא נעשה הדבר. מר יהושע מונדשיין נענה להצעתי לפחות מבחינה זו שרשם במאמרו רשימה ארוכה של כתבי-יד, גם כאלה שעד כה לא היו פתוחים לציבור הרחב, והוא אף טרח ומיין את כתבי-היד לקבוצות ולמשפחות.³ אין ספק שמי שיבוא עכשיו לעסוק באיגרות החסידים תהיה לפניו רשימה של כתבי-היד שבהם מופיעות האיגרות, ועל כך מגיע לכותב יישר כוח. עם זאת, הוא עצמו מודה במפורש שכל כתבי-היד שהזכיר, ואני לא נזקקתי להם, הועתקו ברוסיה ולא בארץ-ישראל, והרי משום כך לא עסקתי במאמרי בכתבי-יד אלה ומעין אלה. יתרה מזאת, אפשר היה להוכיח אף שכתבי-יד אלה שהזכיר הם רובם ככולם חב"דיים, אלא שיקצר כאן המצע מלהשתרע בעיקר דבריו מסכים מונדשיין עם מה שכתבתי, היינו שקטעי איגרות נדדו מאיגרת לאיגרת⁴ וכן שבכתבי-היד החסידיים חלו ידיים ושהדברים נעשו לפעמים גם משיקולים פוליטיים. הוא מודה בקיומה של 'התופעה שחסידים משמיטים מכתבי רבותיהם' ובכך שתופעה זו 'אינה נדירה כלל... כל עוד בטוחים הם שכוונתם ומעשיהם רצויים... או בשעה שההשמטה נעשית מתוך חשש לפגיעה בכבודו של הרב'.⁵ הוא אם כן בחזקת 'מודה במקצת'. ובעצם לא רק במקצת, שהרי הוא מודה בפה מלא שנעשו שינויים באיגרות החסידים מטעמים פוליטיים פנים-חסידיים. לדעתו, השבחים לרש"ו נמחקו מאיגרותיו של רמ"ם ומן התוספות של רא"ק לאיגרות אלו בידי חסידי סלונים, 'הרואים עצמם כממשיכי דרכו של רא"ק'.⁶ המחיקות נעשו, לדבריו, בידי 'חסיד טברייני קנאי'.⁷ את האחריות לשינויים שחלו באיגרות מסיר אפוא מונדשיין מעל כתפי חסידי חב"ד ומטיל אותה על חסידי סלונים. ולכך עוד נחזור.

מעבר לכך מעורר מאמרו של מונדשיין כמה תמיהות, ואתעכב כאן על קצתן בלבד.

1 קתדרה, 55 (ניסן תש"ן), עמ' 22-58 [להלן: הרן].

2 שם, עמ' 58.

3 ראה מאמרו, 'אמינותן של איגרות החסידים', חלק א', קתדרה 63 (ניסן תשנ"ב) עמ' 65-97. וחלק ב' בחוברת זו, לעיל [להלן: מונדשיין].

4 מונדשיין, חלק ב', הערה 121.

5 שם, שם, עמ' 89.

6 שם, שם, עמ' 88.

7 שם, שם, עמ' 89, 90.

א. במאמרי הנזכר בדקתי שבע איגרות 'שעל-פי המקובל נכתבו בידי רמ"ם וכידי רא"ק בזמן שרמ"ם היה בחיים'.⁸ אין להבין מה מצא הכותב לנכון לגרור לדיון שבחים לרש"ז באיגרות שלא עסקתי בהן ולהקדיש להן סעיף ארוך.⁹ ומה גם שהשבחים שם מוכיחים בדיוק את ההיפך ממה שביקש מונדשיין להוכיח. וגם לעניין זה אחזור בקיצור בסוף דברי.

ב. מונדשיין מביא בהרחבה את דברי על ספר 'לקוטי אמרים', המיוחס לרמ"ם, ואשר נערך בידי ר' בנימין שמרלר מסטניסלב ונדפס בלמברג תרע"א. אך משום מה אינו נותן את דעתו ל-95 השנים שחלפו מאז פטירת ר' אליעזר זוסמן (תק"ס-תקס"א), סופרם של רמ"ם ורא"ק, שכתבים אלו מיוחסים לו, עד למועד חתימת שטר המכירה ששלחה אלמנת ר' משה חיים מושקוביץ (תרנ"ה). מונדשיין מרבה לשבח את מהדיר הספר, שמרלר, ואת זהירותו, שבכל מקום ששינה מלשון הכתוב ציין שזהו 'נוסח אחר'. אך גם הוא אינו יכול שלא לציין שהתיקונים הזהירים נעשו בחלק 'הדרושים'.¹⁰ בחלק האיגרות — שבו אף לדברי שמרלר עצמו היו לפניו כמה נוסחים — נעשו תיקונים בודדים בסגנון 'נוסח אחר', והם בקריאה שונה של שמות.

ג. משום מה מתעלם מונדשיין מן הקשיים שהיו לרש"ז בתחילת דרכו ודווקא מצד החסידים שבסביבתו. אין לחשוד בו שלא עיין היטב בדבריו של בעל 'בית רבי', שאינו מעלים קשיים אלו. יורשה לי, בכל זאת, להפנות את תשומת-לבו לדברים הבאים שכתב בעל 'בית רבי': 'ושעדיין היו אנשים שעמדו לנגד בדבר הרבנות כו', 'אך עדיין היו איזה מאנ"ש [מאנשי שלומנו] שלא היו רוצים להיות כייף תחתיו'.¹¹

ד. מונדשיין מצטט את דבריו של היילמאן, בעל 'בית רבי', על 'האמת אהוב מן הכל' ועל השנים הרבות שהקדיש לחיפוש האמת¹² ומצטט גם ממאמרי את דברי היילמאן — אבל בחלקם בלבד. משום-מה נמנע מלהביא את דברי היילמאן בהמשך ש'אך למותר הוא לפרסם שגגתם של הרבנים הגדולים וטובים שבזה צריך רק לגלות כאצבע ולכסות מאה אלפים אמה, ובפרט עתה שהם בעלמא דקשוט שבודאי לא ניחה להו בזה'.¹³ והרי דבריו של היילמאן עולים בקנה אחד עם דברי מונדשיין עצמו על השמטות שנעשות 'מתוך חשש לפגיעה בכבודו של הרב'.¹⁴ למותר לציין שהיסטוריון וביוגרף המעיד שיש להתחשב בכבודם של מושאי המחקר ו'צריך רק לגלות כאצבע ולכסות מאה אלפים אמה', יש להתייחס לדבריו בביקורת. וכדאי לתת את הדעת מי הוא המוציא את הדברים 'מהקשרם', כטענתו של מונדשיין המבקש לפסול את דברי.¹⁵

ה. מונדשיין מונה מקרים שבהם הונהגה צנזורה פנימית והשמטות בכתבי חסידים, ולא רק מפני כבודם של צדיקים, כגון אם כותב הדברים הפך ל'משכיל' או 'יצא לתרבות רעה'. וכך הוא עד עצם היום הזה. אביא את דבריו בלשונו:

8 הרן, עמ' 30.

9 מונדשיין, חלק א', עמ' 71-79.

10 מונדשיין, חלק א', עמ' 86-87.

11 ח"מ היילמאן, בית רבי, תל-אביב תש"ד (ברדיצ'ב 1903), דף יג ודף טו. וראה ע' אטקס, 'עלייתו של ר' שניאור זלמן מלאדי לעמדת מנהיגות', תרביץ, נד (תשמ"ה), עמ' 429-439; מ' וילנסקי, היישוב החסידי בטבריה, ירושלים 1988, עמ' 21 והערה 48, עמ' 22, הערה 52.

12 היילמאן (שם). דבר אל הקוראים, עמ' 4; מונדשיין, חלק א', עמ' 80.

13 היילמאן (שם), עמ' 5.

14 לעיל, הערה 5.

15 מונדשיין, חלק א', עמ' 80.

בשנת תשל"ו נדפס על-ידי 'כולל דז'יקוב' בירושלים הספר 'עטרת ישועה'... אך בכל זאת לא הדפיסו את ההסכמה שנתן ר"י מדז'יקוב לספר 'דרך ים' מאת מ"נ שטיגליץ [מונקאטש תר"ס], כי איך יכולים הם להדפיס את השבחים האמורים באותה הסכמה, בשעה שידוע לכל כי המחבר יצא אחר כך ל'תרבות רעה'... דוגמה נוספת, בספר 'מגדל עז' [כפר חב"ד תש"ם, בעריכת י' מונדשיין] נדפס בעמ' תקצה מכתבו של האדמו"ר 'צמח צדק' מליובאוויטש שנכתב 'לכבוד אהובי ידידי ה"ה המופלג חכם השלם כו' כ"ש [כבוד שמו] מו"ה ארי ליב שי...'. והנקודות מורות על השמטת שם המשפחה 'מאנדעלשטאם', מחמת שהמו"ל חשב שלא יהיה זה לכבודו של האדמו"ר אם יתפרסמו בדפוס 'שבחים' שכתב על מגדלשטם 'המשכיל'.¹⁶

אם כן, אין להבין מדוע אינו מסכים עם דבריה של רחל אליאור בדבר הצנזורה הפנימית, שנהגו חסידים בכתבי רבותיהם. הוא טוען שדברי אליאור בעניין זה הם 'השערה פיקנטית ובלתי-מבוססת'.¹⁷ וכיצד נכנה את הרוויזיה בטקסט, שמונרשיין מעיד עליה? כלום אין זו עדות 'פיקנטית', ואף 'מבוססת', כלומר, מפורשת בתכלית?
ו. מונדשיין מייחס לי טענות של זיוף, ומשתמש בפועל זה לפחות שני תריסרי פעמים. המלה 'זיוף' הופיעה במאמרי בקשר לאיגרות במקום אחד בלבד ובתוך משפט שלילה: 'ייתכן שאין הוא בדיוק מעשה זיוף של נוגע בדבר'.¹⁸ השלילה האחת הזאת הפכה בדבריו לשרשרת של זיופים, שלא השתמשתי אף לא באחד מהם.

את הסברי 'לתאונות' הטקסטואליות שאירעו באיגרות ימצא הקורא מפורש בדברי יורשה לי להביא בזה רק קטע קצר, שהכותב התעלם ממנו, ואין לדעת אם ביודעין או בלא-יודעין. איש לא ימצא לא כאן, ולא בשום מקום אחר, את המלה 'זיוף' בקשר לאיגרות החסידים. וכך נתבאר בתחילה הועתקו האיגרות הבודדות והופצו בין החסידים. ובשום מקום לא נאמר שצריך להעתיקן בשלמותן. היו שהעתיקו לעצמם מן האיגרות; כל אחד העתיק קטע או קטעים, שנראו לו. בעל 'ספר אגרות הקודש' העתיק בעיקר את הדרושים, ובאותה דרך העתיקו אחרים לעצמם חלקים שונים מן האיגרות. מכאן ההסבר לחפיפה החלקית של האיגרות זו לזו במקומות השונים — דפוסים וכתבי-יד. כפי שראינו, לא תמיד טרחו להוסיף לאיגרת את תאריך כתיבתה ואת חתימת הכותב, וכך נפוצו ברחבי מזרח-אירופה איגרות וקטעי איגרות ללא חתימה וללא תאריך. בצורה כזו יכלו קטעי איגרות, שלא היו שייכים זה לזה, להתחבר לאחר זמן לאיגרת חדשה. קטעים של איגרות מתקופה מאוחרת יכלו להתחבר לקטעים מזמן מוקדם יותר; דברים שכתב רא"ק יכלו להצטרף לדברי רמ"ם, מבלי לחוש שאין אלה דברים של כותב אחד.¹⁹

ז. כיוצא בזה, במקום אחד השתמשתי בביטוי 'חסיד זריז', ושוב במשפט שלילה: 'אם נניח שקטע השבחים לא חובר במתכוון בידי חסיד זריז והוסף על-ידו לאיגרת'.²⁰ וכן השתמשתי בביטוי 'חסיד תמים': 'אולי היתה ההוספה בתחילה הערת שוליים של חסיד תמים'.²¹ ובכך,

16 שם, חלק ב', עמ' 89-90, הערה 151.

17 שם, חלק ב', עמ' 90, הערה 153. אף אין להבין מה פסול הוא מצא בכך, שהשערה מעין זו כבר נתפרסמה בשעתה גם בעיתונות. וראה: ר' אליאור, 'ויכוח מינסק', מחקרי ירושלם במחשבת ישראל, א, ד (תשמ"ד), עמ' 179, הערה 2.

18 הרן, עמ' 45. 19 שם, עמ' 57. 20 הרן, עמ' 37. 21 שם, עמ' 50.

השתמשתי בשני הביטויים, 'חסיד זריז' ו'חסיד תמים', ואני מודה באשמה. בדרך מסתורית התרבו ביטויים מעין אלה ומונדשיין מייחס לי גם את הצירופים 'חסיד חרוץ', 'חסיד בטלן' ועוד. הוא מביא אותם במרכאות(!), כאילו נלקחו מדברי, אף-על-פי שאין למצוא את אלה במאמרי אף לא פעם אחת.

ח. תמוהה ביותר קביעתו של מונדשיין, שמאמרי הוא נסיון ליישם 'שיטת מחקר המקובלת אולי בכיקורת המקרא' ושהנתונים הטקסטואליים המיוחדים למקרא מעניקים 'דרור לדמיונם' של החוקרים באותו מקצוע.²² כך הוא מנסה לפסול מקצוע שלם במדעי היהדות. פסילה סיטונית כזאת אינה מתקבלת על הדעת. נראה לי שהיה זה לכבודו של הבירור המדעי, אילו תוחמו הדברים בתוך העניין העומד לוויכוח.

ט. מונדשיין כותב שדבריו מלמדים 'עד כמה נדרש מחוקר החסידות שיבין את רוח החסידים ואת מניעיהם ואת מעשיהם'.²³ כלומר חוקר החסידות צריך להיות חסיד בעצמו. תמיהה היא למה אין מונדשיין מביא את הדברים בשם אומרם, ומה גם שאלה הם דברי מורו ורבו, הרב חיים ליברמן. וכך כתב ליברמן:

שורת הדין מחייבת שבמקצוע זה יטפלו בעלי המקצוע המומחים לדבר, כלומר: החסידים בעצמם. אלו השרויים בפנים המחנה, נולדו ונתחנכו על כרכי החסידות וספגו את החסידות עם חלב אמם... להם נאה, להם יאה לטפל בחקר החסידות. ויש להצטער על העובדה שנטפלו למקצוע זה גם אנשים מן החרץ.²⁴

אבל מה נעשה ובמקרה זה אי אפשר להסכים אף עם המורה. לפי הגיון שכזה, מי שאינו מקובל לא יוכל להיות חוקר קבלה; מי שאינו מוסלמי אינו יכול לחקור את הדת המוסלמית (שרוב חוקריה הם אירופאים, כידוע); ותנועה דתית, שכבר אינה קיימת כיום, שוב אינה יכולה להיחקר, כיוון שאין לה מאמינים.

י. מונדשיין בדק ולא מצא בספרי הביוגרפיות שטייטלבוים היה מקורב לחב"ד.²⁵ הכותב לא היה צריך להרחיק ולבדוק בספרי ביוגרפיות; די היה לו לפתוח את הספר של שטייטלבוים, 'הרב מלאדי ומפלגת חב"ד', ולקרוא את דברי המביא לבית הדפוס ר' שמריהו שניאורסון, דור רביעי לרש"ז, על הזמנת כתיבת הספר אצל מרדכי שטייטלבוים, מכיוון 'שכבודו של הרב [רש"ז] יקר בעיניו [בעיני שטייטלבוים] מאוד'.²⁶ קשה להבין כיצד נטל מונדשיין חירות לעצמו לפסול את היות המדפיסים ר' ישראל יפה ור' משה מסלוויטה חסידים חב"דיים.²⁷ התקשרותם — הן של ר' ישראל והן של ר' משה — לבית חב"ד ידועה ומפורסמת. הספר 'בית רבי', מזכיר בבירור את התקרבותם 'היתרה לרבינו'.²⁸

22 מונדשיין, חלק א' עמ' 94.

23 שם, חלק ב', עמ' 88.

24 ח' ליברמן, 'כיצד חוקרים חסידות בישראל?', אהל רח"ל, ב, ניר-יוק תש"ם, עמ' 1. וראה גם: ד' אסף, 'על שלושה חוקרי חסידות', מדעי היהדות, 31 (תשנ"א), עמ' 109.

25 מונדשיין, חלק א', עמ' 80.

26 ראה: 'דברים אחרים מאת המביא לבית הדפוס', מ' שטייטלבוים, הרב מלאדי ומפלגת חב"ד, א, ורשה תר"ע, עמ' IX.

27 מונדשיין, חלק א', עמ' 88-89.

28 על ר' ישראל יפה ראה היילמאן, בית רבי (לעיל, הערה 11), עמ' 10 ודפים עה, קו. על ר' משה מסלוויטה ראה שם, עמ' 124.

רשימת התמיהות והתהיות לדבריו של מונדשיין עוד ארוכה ומוטב שלא נרבה כאן בדברים. כוחו של מונדשיין הוא בבקיאותו בכתב-יד, ועל כך יבורך. אלא שבקיאות זו, כשלעצמה, אינה ערובה לחקירה חסרת-פניות.

לסיום אחזור לטענתו העיקרית של מונדשיין, היינו שהשבחים לרש"ז הושמטו מאיגרות רמ"ם ומן התוספות של רא"ק לאיגרות אלו בידי 'חסיד טברייני'. החסיד הקנאי נמנה עם קהל חסידי סלונים, 'ממשיכי דרכו של רא"ק', 'שבחים אלו הם לצנינים גם בעיניהם', משום ש'לגביהם מחלוקת זו [המחלוקת בין רש"ז לרא"ק] אינה היסטורית גרידא, אלא חלק חשוב ממורשתו הרוחנית של רא"ק!²⁹ אין להבין למה טרחו חסידי סלונים 'הקנאים' למחוק את שבחי רש"ז מאיגרותיו של רמ"ם, אבל לא טרחו כלל לעשות כן מאיגרות רבם, רא"ק, שהם ממשיכים את דרכו ועדיין נלחמים את מלחמתו. שהרי, כפי שהיטיב מונדשיין להוכיח, באיגרותיו של רא"ק, שנכתבו אחרי מותו של רמ"ם, מופיעים שבחים לרש"ז. אבל כאותם דפוסים וכתב-יד, המכילים את האיגרות הללו — כשלצדן מופיעות איגרות של רמ"ם — אין שבחים לרש"ז בדבריו של רמ"ם ובתוספותיו של רא"ק לדברי רמ"ם.³⁰ נשאלת השאלה אם מחקו חסידי טבריה את שבחי הרש"ז מדברי רמ"ם, למה עצרו לפני איגרות רא"ק? הרי יכלו למחוק את השבחים גם מדבריו של זה? מה גם שרא"ק ולא רמ"ם היה ברה-פלוגתא של רש"ז.

נמצא שמחקרו של מונדשיין הוא המוכיח שלא היתה מחיקה של שבחי רש"ז מתוך האיגרות. ומכאן שנכונה הטענה, ששבחים, שלא היו באיגרות רמ"ם במקורן, נוספו לאיגרות. מכל מקום, מי שמסכים שאפשר 'להשמיט מן האיגרות מלים ומשפטים שלא עלו בקנה אחד עם השקפותיהם', על כורחו חייב להודות גם באפשרות ההפוכה, כלומר שאפשר להוסיף מלים ומשפטים לאיגרות, כדי שיעלו 'בקנה אחד עם השקפותיהם'.

נוסיף עוד שמתוך שיצא מר מונדשיין 'להגן' על ר' שניאור זלמן מלאדי מִפְּנֵי, לא נמצא אלא מקלקל. כסאו של רש"ז היה נכון גם בלי ה'שבחים', שלא ניתנו לו. בכוח אישיותו ובעוצמתו הפנימית כבש לעצמו רש"ז מקום של כבוד הן במחשבה החסידית והן במסד החסידי. לא הוא ולא תנועתו אינם צריכים לעזרה כזו, כפי שניתנה, לשם 'החזרת עטרה ליושנה'. מכל מקום, המחקר המדעי אינו מיועד להחזרת עטרות, ואם מחזירים עטרה, מוטב שלא יהיה הרבר מלווה בהפניית הגב לאמת פילולוגית.

29 שם, חלק ב', עמ' 88, 89.

30 שם, חלק א', עמ' 71-79.